

The evolution of the narrative character of the fox in animal stories from the 3rd to the 9th century

Mahsa Shirani^{*}, Mahbood Fazeli^{}**

Nasrin Faghih Malek Marzban^{*}**

Abstract

The application of fables over time to social and historical places, discourse systems or the creativity of their narrators have been associated with changes and developments in structural components. This article seeks to answer the question of what changes the character of the fox has had in the tales of the 3rd to 9th centuries and what effect this change has had on the story's narrative. 33 anecdotes from 19 books have been selected from the 3rd to the 9th century and analyzed based on the general view of structuralist narratologists Especially Bermon's ideas. Most of the stories start from a state of imbalance. The fox not only plays an active and pivotal role in the stories, against other characters (rooster, duck, crow, wolf, lion, and snake); but also undergoes a transformation from a negative to a positive personality. In some books of the 6th century, we are faced with differences in the character of the fox, and the cunning and self-interested fox sometimes turns into a resourceful, wise and deceived figure, and sometimes becomes a cunning savior. This animal, influenced by the flow of mysticism and Sufism, realizes more inner values; Also, he distanced himself from the animal form and took on human roles such as ministry and guarding.

Keywords: Narrative-structuralist, fable, evolution character, fox, Claud Bremond.

^{*} Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran, M.shirani@alzahra.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of Persian language and literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), ma.fazeli@alzahra.ac

^{***} Associate Professor, Department of Persian language and literature, faculty of literature, Alzahra University, Tehran, Iran, nfaghih@alzahra.ac.ir

Date received: 14/04/2024, Date of acceptance: 20/07/2024

Introduction

Allegory in stories is a reflection of the discourse system and dominant thought in the society. The creativity of the narrators creates interesting changes in the narrative according to the discourse space and personal goals and beliefs. According to the author's class level and the target society, the stories can be a reflection of the court power structure, represent mystical ideas and concepts, or introduce the common people in moral and cultural fields.

The animal character represented in the stories undergoes a transformation due to several factors, both in speech and behavior, in relation to other animals or humans in the story, and in the communication of symbolic themes. The fox is one of the most used characters in Iranian fables. Obviously, this character represented in the course of Iranian discourse developments is the same in some of its characteristics and with changes in others.

Despite numerous researches, the development of animal characters in the historical course has not been discussed so far. Because animal characters, including the fox, are an allegory of groups and people with mentality and attitude and social classes. The importance of this research is that it can determine the course of thinking through the allegory of animal characters.

Materials and method

Anecdotes have many examples. In this article, the statistical population is limited to seven centuries from the 3rd to the 9th century. The books in which the stories of animals are used were reviewed and the stories in which the fox plays a role were extracted. In total, about 19 books and 32 anecdotes with the character of the fox were obtained. Due to the fact that structuralism pays attention to its structural components and its function and also considers extratextual components, structuralist narratology was used for analysis, and among them, Claude Bermon's theories on the analysis of the narrative course of the story and the function of the character of the fox It was used in the story. In the course of history, according to different discourses and personal taste and style of Poets and writers, the social roles and characteristics of the fox have been analyzed and by comparing the data, the changes in the personality of the fox have been investigated.

Discussion

According to Bermon's theory, the initial state, change and transformation and the state resulting from the transformation can be seen in the stories of animals in which the fox plays a role. This animal character plays a central role in all the stories with his speech and actions. Fox's characters traits can be seen in its intelligence and tact and its signs such as eloquence and interaction with other animals such as turtles, ducks, etc.

From the 3rd century to the 9th century, there is court and political, mystical, social and common discourse. According to each discourse, there are social roles and concepts and ideas that are reflected in the fables centered on the character of the fox. Based on this, political roles such as minister and lieutenant of the king are used for the fox. In mystical thought, he knows the value of the heart, and in social and common discourse, fox is a teaching mother. In folk and social or political stories, he tries to maintain his position. In some stories, the personal goal is not important for him, but benefiting others, including humans, is his goal.

Result

With social changes and diversity of beliefs and styles, we are faced with the court fox, the fox who plays mystical roles, and the fox who represents the common people.

This animal character sometimes represents a power struggle and sometimes participates in understanding the universe and sometimes represents social roles and moral issues.

The character of the fox in some discourses is positive and valuable, such as a mystic who knows the heart and a wise man who defends his life, and sometimes he is a negative character and the basis of his work is trickery and deception.

Bibliography

- Atar Neishabouri, Faridoddin (2019), Elahinamah, edited by Mohammad Reza Shafiei-Kadkani, Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Attar Neishabouri, Faridoddin (2008), Mantgh altair, introduction, corrections and notes by Mohammad Reza Shafii-Kadkani, 3rd edition, Tehran: Sokhn. . [In Persian].
- Bameshki, Samira and Nassim Zahmatkesh (2015), Embedded Narrative in Persian Literature, kohan-name-ye adab-e parsi, Volume 5, Issue 4, Pages 27-53. [In Persian]
- Barthes, Roland (2022) Inroduction a lyanalyse structural des recits, translated by Mohammad Ragheb. Tehran: ghoghnoos. . [In Persian]

- Bukhari, Abdullah (1990), *Storis of Bidpai*, edited by Parviz Natal Khanlari and Mohammad Roshan, second edition, Tehran: Kharazmi. . [In Persian]
- Chevalier, Jean and Alen Gerbaran (2007), *Culture of symbols, myths, dreams and customs*, translated and researched by Sodabeh Fazaeli, Tehran: Jeihoon. . [In Persian]
- Felodernik, Monica (1996), *Toward a Natural Narratology*, translated by Hiva Hassan pour. Esfhan: Khamoush. . [In Persian]
- Fotoohi, Mahmoud (2015), *The rhetoric of the image*, 3edition, Tehran: Sokhan. . [In Persian]
- Khadish, Pegah and Farideh Davoudi Moghadam (2019), *Narrative pattern of Iranian legends and myths*, Tehran: Samt. [In Persian]
- Khafi, Majd (1967), *Rozatolkhold*, introduction and research by Mahmoud Farrokh, with the efforts of Hossein Khadiw Jam. . [In Persian]
- Kobli, pol and Yan Monfred, (2023), *Literary criticism with a narrative approach*, selected and translated by Hossein Payandeh, 3edition, Tehran: niloofar. [In Persian]
- Molavi, Jalaloddin Mohammad (2001), *Majalese Sabee*, with corrections and explanations by Tofigh Sobhani. Tehran: Keihan. [In Persian]
- Molavi, Jalaloddin Mohammad (2010), *Masnavi Manavi*, Commentary by Karim Zamani, Tehran: Etelaat. [In Persian]
- Monshi, Nasrollah (2007), *Kelileh va Demneh*, edited by Mojtaba Minoei and Zahra Keshavarz, third edition, Tehran: Behzad. in Persian
- Nezami, Elias bin Yusuf (2008), *Sharafnameh*, edited by Hasan Vahid Dastgerdi and Saeid Hamidian. Tehran: Ghatreh. [In Persian]
- Nezami, Elias bin Yusuf (2010), *Makhzan-ul-Asrar*, edited by Hassan Vahid Dastgerdi, and Saeid Hamidian, Tehran: Ghatreh. [In Persian]
- Parsanasab, Mohamma (2014), *Essays in Storytelling*, Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Payandeh, Hossein (2019), *Critical Theory*, Tehran, second edition, samt. [In Persian]
- Payandeh, Hossein (2015), *Literary Criticism and Democracy*, second editin. Tehran, Niloofar. [In Persian]
- Pirozan, Hadi (2020), *Social history of Shiraz in the 7th and 8th centuries AH*, Tehran: Khamoosh. [In Persian]
- Princ, Gerald (2013), *Narratology : the form and functioning of narrative*, Translated by Mohammad Shahba, Tehran: Minooy e kherad. [In Persian]
- Pournamdarian, Mohammad Taghi (2011), *Code and secret stories in Persian literature*, Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Rimon Konan, Shelomit (2007), *narrative of stor, contemporary boutiques*, translated by Abolfazl Hori, Tehran: Nilofar. In Persian
- Saadi, Mosleh Din Abdollah (2008), *boostan*, corrected Corrected and explained by gholamhossein yousefi. ninth Edition. Thehran: Kharazmi. In Persian
- Safa, Zabihollah (1989), *History of literature in Iran*, 3edition, Tehran: Ferdowsi. In Persian

187 Abstract

- Sajasi, Ishaq bin Ebrahim (1990), *Faraedolsolok*, corrected by Noorani Vasal and Gholamreza Afrasiabi, Tehran: Pazhang. In Persian
- Scholes, Robert (2003), *An introduction to structuralism*, translated by Farzaneh Taheri, Tehran: Aghah. In Persian
- Simpson, Paul (1995), *Stylistics: a resource book for students*, translated by Nasrin Faghih Malek Marzban. Tehran: Alzahra university. In Persian
- Taghavi, Mohammad (1997), *Stories of Animals in Persian Literature*, Tehran: Rozaneh. [In Persian]
- Taisen, Leesen (2012), *Literary Criticism and Contemporary Literary Theories*, translated by Maziar Hosseinzadeh, Tehran: Negah Emroz. [In Persian]
- Tasoji, Abdullatif (2006), *One Thousand and One Nights (A Heartwarming story of Birds and Animals)*, translated by Ebrahim Eghlidi. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Vaez Kashefi, Hossein (1957), *Anwar Sohaili*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Varavini, Saad al-Din. (2014), *Marzban-Nameh*, by Khalil Khatib Rahbar, third edition, Tehran: Safi-Alishah. [In Persian]
- Zahiri Samarghandi, Muhammad bin Ali bin Muhammad. (1971), *Eghraz ol siyasat fel eeraz ol siyasat*, edited by Jafar Shoar, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Zahiri Samarghandi, Muhammad bin Ali bin Muhammad. (1984), *Sandbad Nameh*, edited and revised by Ahmad Atash, Tehran: Farzan. [In Persian]
- Zarshenas, Zohreh (1995), *the Sogzi story of the monkey and the fox*, *Farhang Journal*, Vol. 17: pp. 358-349. [In Persian]

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های حیوانات از قرن ۳ تا قرن ۹ هجری

مهسا شیرانی*

مه‌بود فاضلی**، نسرین فقیه ملک مرزبان***

چکیده

کاربرد حکایت‌های حیوانات در طول زمان به دلایل اجتماعی، تاریخی، نظام‌های گفتمانی یا خلاقیت راویان آنها با تغییر و تطور در مؤلفه‌های ساختاری همراه بوده است. این مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که شخصیت روباه در حکایت‌های قرن ۳ تا ۹ چه تغییراتی داشته و این تغییر چه تأثیری بر سیر روایی حکایت داشته است. برای دستیابی به این هدف ۳۳ حکایت از ۱۹ کتاب در بازه زمانی ذکر شده، انتخاب و بر اساس دیدگاه کلی روایت‌شناسان ساختارگرا به‌ویژه آرای برمون بررسی شده است. روباه در حکایت‌ها در مقابل سایر شخصیت‌ها نقشی فعال و محوری دارد و سیر تحولی را از شخصیت منفی به مثبت طی می‌کند. در برخی از آثار قرن ششم با تفاوت‌هایی در شخصیت روباه روبه‌رو می‌شویم. در برخی از حکایت‌ها روباه حيله‌گر و منفعت‌طلب گاهی به چهره‌ای چاره‌اندیش، عاقل و فریب‌خورده تبدیل شده و در برخی مواقع نیز حيله‌گری ناجی می‌شود. این حیوان متأثر از جریان عرفان و تصوف بیشتر به ارزش‌های درونی پی می‌برد؛ همچنین از صورت حیوانی فاصله گرفته و نقش‌های انسانی مانند وزارت و نگهبانی را عهده‌دار می‌شود.

کلیدواژه‌ها: حکایت حیوانات، روایت‌شناسی ساختارگرا، تطور شخصیت، روباه، کلود برمون.

* دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران، M.shirani@alzahra.ac.ir
** دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، ma.fazeli@alzahra.ac.ir
*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، nfaghhih@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۰

۱. مقدمه

حکایت‌های حیوانات از انواع پر بسامد حکایت‌ها در ادبیات منظوم و مثنوی فارسی است. این حکایت‌ها شکل گرفته از باورها، تجربه زیسته و تخیل و اقلیم است. حیوانات در این حکایت‌ها در ورای انسان‌وارگی با گفتار و کنش‌های خود نمایانگر عقاید، ایدئولوژی، تیپ‌های شخصیتی یا طبقه خاصی از اجتماع هستند.

این حکایت‌ها در طول تاریخ ادبیات در مؤلفه‌های ساختاری مانند شیوه روایی، شخصیت‌ها، گفتگو، طول حکایت و مضامین و ... با تغییر و دگرگونی همراه بوده است. عوامل این دگرگونی را می‌توان با مسائل تاریخی و اجتماعی، مکاتب فکری و نظام‌های گفتمانی غالب و سبک شخصی شاعر و نویسنده مرتبط دانست. با مقایسه حکایت‌های حیوانات در آثار دوره‌های زمانی مختلف می‌توان به این تغییرات دست یافت. به دلیل تنوع و تعدد این حکایت‌ها در آثار ادبی برای پژوهش دقیق‌تر حکایت‌های منظوم و مثنوی قرن ۳ تا ۹ هجری انتخاب و بررسی شده است.

وجود گونه‌های مختلف این حیوان در طبیعت و مشاهده رفتار و شیوه زیست او، دستمایه‌ای برای تخیل انسانی بوده و روباه را به یکی از شخصیت‌های پر تکرار در حکایت‌های حیوانات تبدیل کرده است. بررسی در یک سیر تاریخی در حکایت‌های متعدد نشان می‌دهد که حضور روباه با تغییراتی در ویژگی‌های شخصیتی، کنش‌ها و نقش‌های اجتماعی او همراه بوده است.

۱.۱ بیان مسئله پژوهش

مقصود از تطور شخصیت در حکایت‌های حیوانات، یا همان فابل «که حکایت‌های ساده و کوتاه با شخصیت‌های حیوانی هستند و به قصد بیان نکته یا آموزه‌ای بیان می‌شود.» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۶۸) این است که شخصیت‌ها با ویژگی و خصایص ثابت در تمام حکایت‌ها به کار می‌رود یا بر اثر عوامل مختلفی با چهره‌ای متفاوت از ویژگی و نقش‌های اجتماعی در حکایت‌ها ترسیم می‌شود.

از عوامل مؤثر بر تغییرات می‌تواند تحولات سیاسی و اجتماعی و رویدادهای تاریخی باشد. مکاتب و جریان‌های فکری و جهان‌بینی‌های غالب و همچنین سبک‌های رایج در هر دوره از تاریخ ادبیات (سبک خراسانی، عراقی و هندی) بر مؤلفه‌های ساختاری این حکایت‌ها از جمله شخصیت تأثیرگذار است.

در یک سیر تاریخی تا قرن ۹ حکایت‌ها را بر این اساس که بازتاب دهنده چه مضامین و گفتمانی هستند - با ذکر این نکته که ممکن است هم‌پوشانی در این تقسیم‌بندی وجود داشته باشد - می‌توان به سه گروه درباری (مانند حکایت‌های کلیله و دمنه، اغراض‌السیاسه، مرزبان نامه)، صوفیانه (مانند مثنوی، الهی نامه، منطق‌الطیر) و اجتماعی - اخلاقی (مانند فرائدالسلوک، بهارستان، سلامان و ابرسال) تقسیم کرد. ادبیات برای دوره‌های طولانی با انگیزه فرهنگ دوستی یا تبلیغاتی در حمایت و انحصار دربار بود. شخصیت‌ها، کنش و اندیشه‌های آنها در جهت آگاه‌سازی برای اصلاح یا انتقاد، همراه با نقش‌های موجود در ساختار قدرت بوده است. حکایت‌های صوفیانه مضامین و تعالیم عرفانی را بیان می‌کند. حکایت‌های اجتماعی و اخلاقی برای بهبود و اصلاح زندگی اجتماعی است. در تمام این حکایت‌ها شخصیت با ویژگی و کنش‌های خود در حکایت نقش دارد.

پرسش این است که شخصیت روباه در سیر تاریخی با توجه به عوامل ذکر شده چه تطور و تغییری داشته و این تغییر چگونه بر سیر روایی حکایت‌ها تأثیر گذاشته است. برای پاسخ به این پرسش ۳۲ حکایت از ۱۹ کتاب منظوم و منثور: هزار و یک شب (اقلیدی، ۱۳۸۶) سه حکایت، کلیله و دمنه (نصرالله منشی، ۱۳۸۷) دو حکایت، دیوان‌انوری (انوری، ۱۳۹۰) یک حکایت، داستان‌های بیدپای (بخاری، ۱۳۶۹) یک حکایت، اغراض‌السیاسه (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹) یک حکایت، سندبادنامه (ظهیری سمرقندی، ۱۳۶۳) سه حکایت، الهی‌نامه (عطار، ۱۳۹۹) یک حکایت، منطق‌الطیر (عطار، ۱۳۸۸) یک حکایت، مخزن‌الاسرار (نظامی، ۱۳۸۹) دو حکایت، اسکندرنامه (نظامی، ۱۳۸۷) یک حکایت، مرزبان‌نامه (وراوینی، ۱۳۹۴) دو حکایت، فرائدالسلوک (سجاسی، ۱۳۶۸) سه حکایت، بوستان (سعدی، ۱۳۸۷) یک حکایت، مثنوی (مولوی، ۱۳۸۸) دو حکایت، مجالس سبعة (مولوی، ۱۳۷۹) یک حکایت، جوامع‌الحکایات (عوفی، ۱۳۵۹) یک حکایت، روضه‌الخلد (مجد خوافی، ۱۳۴۵) یک حکایت، بهارستان (جامی، ۱۳۷۱) چهار حکایت، سلامان و ابرسال (جامی، ۱۳۷۶) یک حکایت، انوار سهیلی (واعظ کاشفی، ۱۳۳۶) یک حکایت بررسی شده است.

۲.۱ روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته است. از میان روایت‌شناسان ساختارگرا از نظریات کلود برمون استفاده شده است. به این دلیل که تمرکز این مقاله بر شخصیت است و منطق روایی برمون در تغییر وضعیت می‌تواند نقش شخصیت را

به‌خوبی مشخص کند. روش کار در این مقاله به این صورت بوده است که پس از استخراج حکایت‌ها با محوریت شخصیت روباه و بررسی ویژگی‌های این شخصیت و کارکرد آن در حکایت با توجه به مکاتب فکری و هنری و سبک هر شاعر و نویسنده، چگونگی تطور شخصیت روباه بررسی و تحلیل شده است.

۲. پیشینه پژوهش

حکایت‌های حیوانات تاکنون موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده و نتایج حاصل از تحلیل این حکایت‌ها در قالب کتاب، رساله و مقاله‌های متعدد ارائه شده است.

از جمله باید به کتاب «حکایت‌های حیوانات تا قرن نهم هجری» نوشته محمد تقوی (۱۳۷۸) اشاره کرد. تقوی در این کتاب حکایت‌ها را بر اساس مضمون آنها تقسیم‌بندی و بر مبنای الگوی ریخت‌شناسانه پراپ تحلیل و بررسی کرده است.

محمد پارسانسب (۱۳۹۴) در فصلی از کتاب «جستاری در قصه‌شناسی» با عنوان «بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها و کارکردها» نقش‌مایه‌های چهار حکایت با روایت یکسان را که روباه شخصیت اصلی است، از کتاب‌های کلیده و دمنه، داستان‌های بیدپای، مجالس سبعة و انوار سهیلی بررسی کرده و به تأثیر تعداد نقش‌مایه‌ها بر زیبایی‌شناسی حکایت پرداخته است. همچنین مقالات متعددی به چاپ رسیده است که برخی به عناصر داستانی در حکایت‌ها توجه داشته‌اند و برخی به طور خاص شخصیت‌پردازی در حکایت‌های حیوانات را تحلیل کرده‌اند.

از جمله مقالات مرتبط می‌توان به «تحلیل رفتار متقابل شخصیت‌ها بر اساس نظریه شخصیت برن در مرزبان‌نامه» (۱۳۹۸) نوشته حسین حسینی‌پور و همکاران اشاره کرد که حکایت «روباه و خروس» از کتاب مرزبان‌نامه بر اساس نظریه تحلیل رفتار متقابل اریک برن بررسی شده است. سمیرا بامشکی و نسیم زحمتکش در مقاله‌ای با عنوان «سیر داستان‌های درونه‌ای در ادبیات فارسی تا پایان قرن نهم» (۱۳۹۳) به بررسی داستان‌های درونه‌ای در آثار روایت‌مدار پرداخته‌اند. نگارندگان ضمن ارائه فهرستی از این داستان‌ها که مجموعه گسترده‌ای از متون منظوم و منثور را در برمی‌گیرد، آنها را سه‌گونه داستان شالوده‌ای، ابزاری و ترکیبی تقسیم کرده‌اند.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته تاکنون پژوهشی به تحول شخصیت حیوانات در حکایت‌ها نپرداخته است و مقاله حاضر از این جهت پژوهشی تازه است. تلاش نگارندگان بر

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۱۹۳

این بوده است تا با بررسی همه حکایت‌ها در این هفت قرن، به تحلیل دقیق‌تر دست یابند؛ با وجود این ممکن است حکایتی از نظر پنهان مانده باشد.

پژوهش حاضر با سایر پژوهش‌ها از دو جهت تفاوت دارد: یکی در موضوع محوری که سیر تطور شخصیت است و دیگری در جامعه آماری که ۳۲ حکایت در هفت قرن را در بر می‌گیرد.

۳. مبانی نظری پژوهش

۱.۳ روایت‌شناسی حکایت‌های حیوانات

روایت‌شناسی شاخه‌ای از ساختارگرایی است. ساختارگرایی رویکردی است که بر نظام‌های بر هم کنش و روابط متقابل مؤلفه‌های ساختاری تأکید دارد. درباره تعریف روایت‌شناسی و اهداف آن در کتاب‌های متعدد از جمله اسکولز (۱۳۸۳)، فلودرنیک (۱۳۹۹)، پرینس (۱۳۹۱)، بارت (۱۴۰۰)، سیمپسون (۱۳۹۸)، کبلی، یان و دیگران (۱۴۰۱)، تامس (۱۴۰۱) و بسیاری دیگر از روایت‌شناسان به تفصیل بحث شده است به همین دلیل به تعریف مختصری بسنده می‌شود: روایت‌شناسی به «بررسی ماهیت همه روایت‌های ممکن، توضیح شکل و کارکرد آن می‌پردازد.» (پرینس، ۱۳۹۱: ۱۷) روایت‌شناسان تلاش می‌کنند به ساختارهای روایت دست یابند. آنها به «تشخیص و تبیین کارکرد معناسازانه عناصر در ساختار انواع روایت می‌پردازند.» (پاینده، ۱۳۹۷: ۱۵۸) به همین دلیل به بررسی عناصر تشکیل‌دهنده روایت مانند شخصیت، راوی، زاویه دید، گفتگو و زمان و کارکرد آن می‌پردازند. «در تحلیل ساختارگرایانه روایت، جزئیات ظریف سازوکارهای درونی متون ادبی بررسی می‌شود تا واحدهای ساختاری بنیادی (مانند واحدهای پیشروی روایت) یا عملکردهای (مانند عملکردهای شخصیت) حاکم بر کارکرد روایی متون کشف شوند.» (تایسن، ۱۳۸۷: ۳۶)

کلود برمون از روایت‌شناسان ساختارگرای فرانسوی است که با نقد الگوی پراپ، الگویی عام‌تر ارائه کرد. او شکل‌گیری پی‌رفت (واحد بنیادین داستان) را در سه مرحله امکان دگرگونی در وضعیت، رخ دادن تغییر و وضعیت جدید پس از تغییر می‌داند. برمون بر اهمیت شخصیت تأکید دارد و آن را هم ابزار و هم هدف داستان می‌داند. کنش‌ها و کلام یک شخصیت، بیانگر ویژگی‌های شخصیتی و نوع تفکر اوست. «هر پی‌رفت می‌تواند تا حدودی به پیروزی یا شکست برسد و تکامل روانشناسیک یا اخلاقی شخصیت را نمایان کند.» (احمدی، ۱۳۸۲:

۱۷۰) برمون کنشگران را به دو نوع فاعلی و مفعولی تقسیم می‌کند. از دیدگاه او شخصیت‌ها در روایت یا کارپذیر هستند و عملی بر آنها واقع می‌شود یا کارگزار هستند که عملی را انجام می‌دهند. (اسکولز، ۱۳۸۳: ۱۵۳)

حکایت‌های حیوانات، از دوره کلاسیک تا امروز در شکل‌های متنوعی مانند قطعات منظوم و مثنوی کاربرد داشته است. این مقاله بر نمونه‌های کهن (تا قرن ۹) در ادبیات کلاسیک تمرکز دارد. این حکایت‌های کهن برای مخاطب بزرگسال بیان شده است.

روایت گستره وسیعی از انواع متن‌ها را شامل می‌شود. یک متن خبری هم می‌تواند مانند یک داستان از ویژگی‌های روایت برخوردار باشد. «روایت توالی رویدادهایی است که به شکل غیر تصادفی و با پیوندی سببی و زمانی به هم اتصال یافته‌اند.» (تولان، ۱۳۸۶: ۲۱) حکایت‌های حیوانات می‌تواند از انواع روایت محسوب شود که برخی از ویژگی‌های روایت را در خود دارد. این حکایت‌ها «با طرحی از پیش تعیین شده بیان می‌شود و توالی، تاکید و سرعت در آنها طرح‌ریزی شده است. همچنین از پیش ساخته هستند، خط سیر دارند و آغاز و پایان آنها مشخص است و گوینده و مخاطب دارند.» (همان: ۱۳-۱۵)

حکایت‌های حیوانات از جمله متون تمثیلی است زیرا «به قصد انتقال یک درس اخلاقی یا پندی سودمند مربوط به امور دنیوی یا دینی و عرفانی بیان می‌شود. این نکته تعلیمی یا همان غرض تمثیل به صورتی واضح و روشن در ابتدا یا انتهای حکایت بیان می‌شود.» (پورنامداریان، ۱۳۹۱: ۱۴۳)

راوی این داستان‌ها معمولاً دانای کل و آگاه به گفتگوی درونی و عواطف شخصیت‌هاست که پیام‌های خود را به صورت غیرمستقیم و در ضمن کلام و کنش شخصیت‌ها بیان می‌کند و بیان غیرمستقیم باعث تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب می‌شود. در حکایت‌ها یک سیر خطی وجود دارد؛ در زمان گذشته و آینده حرکت نمی‌کند و از طرح و پیرنگی ساده برخوردار است.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱.۴ ساختار روایی و شیوه روایت در حکایت‌های روباه

کتاب‌هایی را که حکایات حیوانات در آن به کار رفته است می‌توان در یک سیر تاریخی از نظر گذراند. غلبه دیدگاه‌ها و جهان‌بینی‌ها در طول تاریخ ادبیات بر چگونگی پردازش حکایت‌ها و موضوعات آنها تأثیرگذار بوده است. اصل اساسی و رسالت اصلی این حکایت‌ها، بیان یک

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۱۹۵

نکته سودمند است که ویژگی مشترک آنها محسوب می‌شود؛ اما آنچه باعث تمایز حکایت‌ها می‌گردد چگونگی پردازش آنها و حیطة موضوعی - اخلاق، عرفان، سیاست و انتقاد - است که در حکایت مطرح می‌شود. این سیر تحول از برون‌گرایی به درون‌گرایی حرکت می‌کند. به این معنا که در حکایت‌هایی مانند کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه، کنش‌های بین حیوانات و سیر روایت حکایت در جهت آموزش و اصلاح روابط انسانی است. به مرور زمان با تغییر شکل روابط انسانی از صورت بینافردی و اجتماعی به صورت درونی، علاوه بر موضوعات اخلاقی، موضوعات تازه‌ای به حکایت‌ها راه می‌یابد که در حوزه تعالیم عرفانی قرار می‌گیرد. در این دسته از حکایت‌ها نیز به تناسب موضوع، سیر روایی، کنش و گفتار به گونه‌ای پردازش می‌شود که لایه دومی از معنا را به مخاطب منتقل کند. از میان ۱۹ کتابی که حکایت‌های آنها بررسی شده، در کتاب‌هایی مانند کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه، اغراض السیاسه و سندبادنامه حکایت‌ها به بیان پندهایی اختصاص دارد که از سوی یک وزیر و مشاور بیان می‌شود تا به ثبات و پایداری قدرت و حکومت کمک کند یا از سوی والدین برای فرزند روایت می‌شود؛ مانند حکایت‌های فرائدالسلوک تا شیوه زندگی و عقل معاش به او آموخته شود. در این جامعه آماری کتاب‌هایی مانند مثنوی و الهی‌نامه در گروه کتاب‌های عرفانی قرار می‌گیرد. در کتاب‌هایی مانند بهارستان، روضه الخلد، سلامان و ابدال پیام‌هایی باری زندگی اجتماعی و فردی در حکایت‌ها مطرح شده است.

در جامعه آماری این پژوهش شیوه روایت در برخی از کتاب‌ها به صورت قصه در قصه و در برخی دیگر به صورت روایت‌های مجزا از یکدیگر است. از نمونه گروه اول می‌توان به هزار و یک شب، کلیله و دمنه و از نمونه‌های گروه دوم به بهارستان و روضه الخلد اشاره کرد. در سیر تاریخی از بسامد شیوه روایت در روایت کاسته و حکایت‌ها کوتاه‌تر و جزئیات آنها حذف شده است؛ همچنین اشارات کلی در مورد مکان رویداد بیان شده و کنش‌ها و گفتارهای طولانی به کلام موجز تبدیل شده است.

حکایت‌ها با محوریت شخصیت روباه را بر اساس الگوی منطبق روایی می‌توان به این گونه تقسیم‌بندی کرد:

الف) حکایت‌هایی که کنش روباه در تغییر وضعیت و ایجاد دگرگونی در حکایت مؤثر است. مانند حکایت «رواه و طبل» در کلیله و دمنه:

روباهی در بیشه‌ای از صدای برخورد شاخه های درخت به طبل روباه گمان کرد که شکاری پرگوشت است. طبل را درید اما حاصل آن تنها پیه گوسفند بود. (نصرالله منشی، ۱۳۸۷: ۱۲۵)

ب) حکایت‌هایی که گفتگوی روباه با دیگر شخصیت‌های در ایجاد دگرگونی مؤثر است. برای نمونه می‌توان به حکایت «مرد و برزگر» در جوامع‌الحکایات اشاره کرد:

برزگری ماری را نجات می‌دهد اما مار با وجود نیکی برزگر می‌خواهد او را نیش بزند. از چند حیوان می‌پرسند که آیا جزای نیکی بدی است؟ آخرین حیوان روباه است. روباه در گفتگویی با مار و انسان و فریب مار، برزگر را نجات می‌دهد. (عوفی، ۱۳۵۹: ۲۰۷)

ج) حکایت‌هایی که روباه هم با کنش و هم با گفتگوی خود در حکایت نقش محوری دارد:

برای نمونه می‌توان به حکایت «روباه و بط» در مرزبان نامه اشاره کرد. روباه بیماری که برای درمان، بط را فریب می‌دهد، آن را شکار می‌کند و جگرش را می‌خورد. (وراوینی، ۱۳۹۴: ۱۵۱)

سه وضعیت را در سه نمونه از حکایت‌ها می‌توان چنین ترسیم کرد:

وضعیت اولیه

- a_ روباهی در بیشه صدای طبل را می‌شنود
- b_ برزگر ماری را نجات داده اما مار قصد آزار او را دارد
- c_ روباهی به بیماری گر مبتلا می‌شود

تغییر و دگرگونی

- a_ طمع روباه به صدای طبل و دریدن طبل
- b_ روباه از آنها می‌خواهد آنچه رخ داده را بازسازی کنند
- c_ مشورت سنگ‌پشت و حيله اندیشیدن روباه

وضعیتی که محصول دگرگونی است

a_بی حاصل بودن تلاش روباه و ناکامی او

b_کشتن مار به دست انسان با کمک روباه

c_شکار بط

۲.۴ شخصیت روباه

روباه قدمتی کهن در حکایت‌ها دارد و قدیمی‌ترین نمونه آن در داستانی سغدی است که به سندیادنامه نیز راه یافته است. (بنگرید به زرشناس، ۱۳۷۵: ۳۵۸-۳۴۹) این حیوان در فرهنگ‌های مختلف نمادهای متفاوتی دارد. در سبیری روباه سیاه، پیام‌آور حیل‌گر جهنم، در ژاپن روباه نماد حاصلخیزی (گربران و شوالیه، ۱۳۷۹: ۹۲۹) و در ادبیات فارسی غالباً نماد حرص و منفعت‌طلبی است؛ (خدیش و داوودی مقدم، ۱۳۹۹: ۸۹) اما ویژگی روباه تنها به این دو منحصر نیست و در برخی حکایت‌ها صفات اخلاقی و ویژگی‌های دیگری نیز دارد. شخصیت‌پردازی با گفته‌های راوی صورت گرفته است. «در حکایت‌های کلاسیک سایه سنگین راوی حضور دارد که حاصل روایتگری به شیوه نقل است.» (کیلی و یان، ۱۴۰۱: ۱۳)

شخصیت یکی از اجزای مهم در روایت است. «در عام‌ترین معنای این اصطلاح به هستنده‌ای منفرد یا جمعی از هستنده‌ها اطلاق می‌شود (معمولاً انسان یا شبه انسان) که در داستان‌های روایتی به خواننده معرفی می‌شود. تعریفی مختصر از آن‌ها می‌تواند این باشد: مشارکت‌کننده در جهان داستان.» (همان: ۱۷۲)

برمون در مورد کنش‌های شخصیت‌ها عقیده دارد «در اغلب قصه‌ها قهرمان قصه در ابتدا کارپذیر است و بعد به کارگزار تبدیل می‌شود. کارپذیر یا به صورت ذهنی کنش می‌پذیرد یا به صورت عینی.» (اسکولز، ۱۳۸۳: ۱۵۳) روباه در ابتدای برخی قصه‌ها به دام می‌افتد یا بیمار یا مورد ستم حیوان دیگری است و با کنش‌های خود به کارگزار تغییر می‌کند. مانند قصه «بط و روباه» در مرزبان‌نامه (وراوینی، ۱۳۹۴: ۱۵۱) روباه بیمار است و با انجام دادن کنشی روی بط، شکار آن، تبدیل به کارگزار می‌شود یا روباه در الهی‌نامه (عطار، ۱۳۸۷: ۲۹۲) در ابتدا کارپذیر است و در دام می‌افتد و در پایان حکایت خود را نجات می‌دهد. نمونه دیگر روباه و گرگ در هزار و یک شب (اقلیدی، ۱۳۸۶: ۲۴-۴۱) که روباه در ابتدا کارپذیر و مورد ستم گرگ است و در پایان داستان کارگزار شده و گرگ را در چاله‌ای می‌اندازد. در برخی از حکایت‌ها نیز روباه

در پایان حکایت همچنان کارپذیر باقی می‌ماند؛ مانند حکایتی از فراندالسلوک (سجاسی، ۱۳۶۸: ۱۲۱) که روباه تلاش می‌کند با حیله پوستین‌دوزی بر گرگ پیروز شود ولی در نقش کارپذیر باقی می‌ماند.

۱.۲.۴ عقل و تدبیر در سیر تطور شخصیت روباه

شخصیت روباه سیر تحولی را از روباه فریبکار و حیله‌گر و نادان به روباهی عاقل و تدبیرگر طی می‌کند. در حکایت‌های عامیانه هزار و یک شب و حکایت‌های تعلیمی کلپله و دمنه با روباهی فریبکار و منفعت‌طلب و گاه نادان رو به‌رو هستیم، مانند روباهی که به طمع صدای طبل آن را پاره می‌کند، اما طبل تو خالی است. (نصرالله منشی، ۱۳۸۷: ۱۲۵) در اغراض‌السیاسه روباه در نقش وزیری است که گرگ به او حسادت می‌کند. روباه حیله و تدبیر را با هم به کار می‌بندد تا توطئه گرگ را ختنی کند و علاوه بر جان، موقعیت سیاسی خود را حفظ کند. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۷۶) یا در حکایت دیگری در بهارستان جامی، بچه روباه از مادرش می‌خواهد تا به او شیوه فرار بیاموزد. (جامی، ۱۳۷۱: ۱۱۶)

یکی از متفاوت‌ترین چهره‌های روباه از نظر عقلانیت و تدبیر در حکایتی از کتاب جوامع‌الحکایات است که روباه به انسان مشورت می‌دهد و عاقل‌تر از انسان است. (عوفی، ۱۳۵۹: ۲۰۷).

نمونه حکایت‌ها نشان می‌دهد روباه در سیر تاریخی در حکایت‌های متأخر به‌ویژه در کتاب بهارستان نسبت به حکایت‌های هزار و یک شب و حتی کلپله و دمنه به حیوانی دوراندیش، زیرک و گزیده‌گو تبدیل می‌شود.

کوتاهی این‌گونه از حکایت‌ها مجالی برای پرداختن به جزئیات فراهم نمی‌کند. با این حال شخصیت‌پردازی مستقیم در برخی از حکایت‌ها دیده می‌شود. «در توصیف مستقیم خصلت یک شخصیت با یک صفت، اسم معنی یا احتمالاً برخی دیگر از انواع اسم یا اجزای کلام معرفی می‌شود.» (ریمون کنان، ۱۳۸۷: ۸۴) روباه در برخی حکایت‌ها با یک صفت یا پسوند معرفی می‌شود: روبهی پیر (نظامی، ۱۳۸۹: ۵۸) روبهکی (همان: ۱۱۵) یا در مورد ظاهر روباه توصیفات مستقیم وجود دارد: «گوشت و موی ریخته و جان به مویی که نداشته آویخته.» (وراوینی، ۱۳۹۴: ۱۵۱)

شخصیت‌پردازی غیرمستقیم از طریق رفتار و کنش شخصیت شکل می‌گیرد. «خواننده از خلال اعمال و اقوال و کنش‌ها و واکنش‌هایی که از ایشان سر می‌زند به احساس و اندیشه و

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۱۹۹

حالات درونی آنان پی می‌برد و بدون وساطت مستقیم راوی، خود آنان را می‌شناسد.» (اخلاقی، ۱۳۷۷: ۱۸۰) این شیوه در داستان‌ها بسامد بیشتری دارد. به‌ویژه در سیر تاریخی با کوتاه شدن حکایت‌ها جزئیات حذف شده و گفتگوها روشن‌گر و ویژگی شخصیت است. به عنوان نمونه می‌توان به این دو حکایت اشاره کرد که از گفتگوها به زیرکی و هوشمندی شخصیت پی می‌بریم:

- «دو روباه در دامی افتادند. یکی گفت ای برادر باز کی به هم می‌رسیم؟ گفت: بعد از دو روز. گفت کجا؟ گفت: در دکان پوستین‌دوزی.» (خوافی، ۱۳۴۵: ۲۴۹)
- «به روباهی گفتند آیا حضری در ازای صد دینار پیغامی برای سگان ببری؟ روباه گفت: والله مزدی فراوان است؛ ولی در این معامله خطر جان است.» (همان: ۱۱۹)

۲.۲.۴ سخنوری روباه با شخصیت‌های مقابل

یکی از ویژگی‌های شخصیتی روباه در حکایت‌ها سخنوری اوست. سخنوری یکی از جلوه‌های انسان‌وارگی است. به جز حکایت‌هایی که به شیوه توصیفی از زبان راوی روایت می‌شود، در غالب حکایت‌ها روباه سخنگوست. در گفتگوها درصد بیشتری از گفته‌ها متعلق به روباه است؛ زیرا سعی در اقتناع و دستیابی به هدف خود را دارد که ممکن است به هدف خود برسد و کنشی رخ بدهد (مانند شکار کردن) و در برخی حکایت‌ها هم به هدف نمی‌رسد و ناکام می‌ماند؛ در نمونه‌های دیگر از حکایت‌ها تلاش می‌کند با سخن گفتن خود را از خطر نجات دهد که گاه پیروز و گاه شکست‌خورده است. در سیر تاریخی، سخنوری او با استدلال‌های بسیاری همراه است؛ مانند حکایت بط و روباه که سعی دارد با استدلال‌های شرعی بط را قانع کند. در قرن هشتم و نهم هجری این بیان استدلالی به پاسخ‌های کوتاه تبدیل می‌شود و می‌توان تا حدی این تغییر را با شرایط اجتماعی و سیاسی این دوره مرتبط دانست.

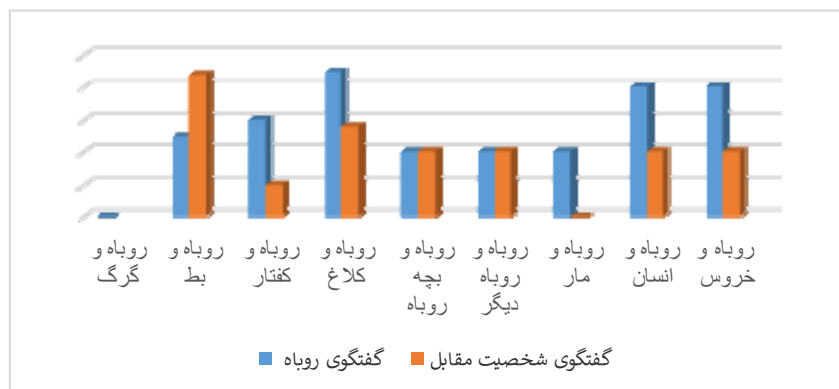
۳.۲.۴ کنشگری روباه با شخصیت‌های مقابل

روباه در کنار طیف متنوعی از حیوانات از جمله خروس، شیر، گرگ، خر، مار، کلاغ و کفتار در قصه‌ها دیده می‌شود. لاک‌پشت، خر، شیر و گرگ بیشترین تکرار را دارند.

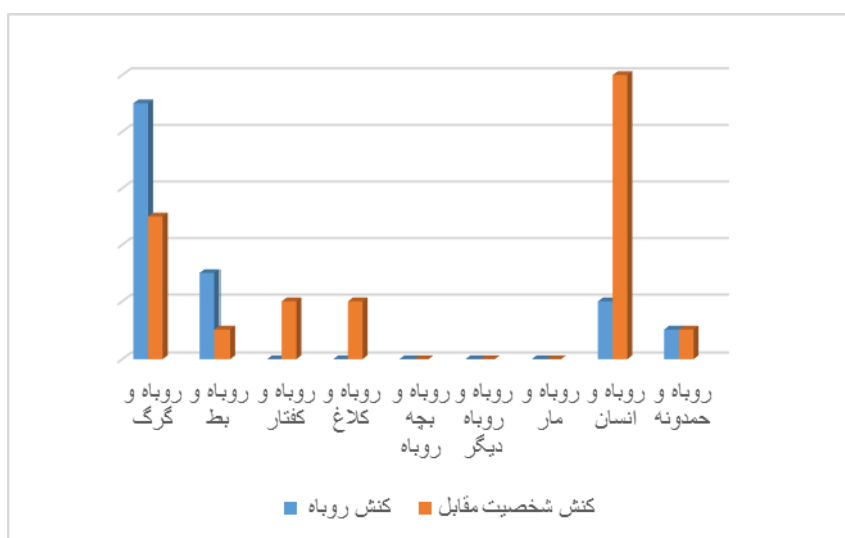
- روباه و خروس: خروس حیوان باهوش‌تری است و روباه را در حيله‌اش ناکام می‌گذارد. بسامد رویارویی این دو حیوان بسیار کم‌تر از گونه‌های دیگر است.

- روباه و گرگ: روباه در مقابل گرگ مغلوب و پیش از یافتن فرصت برای فرار شکار می‌شود (سجاسی، ۱۳۶۸: ۱۲۲) یا می‌تواند با حيله خود را از ستم گرگ رها کند. (اقلیدی، ۱۳۸۶: ۲۴-۴۱)
- روباه و مار: روباه بر مار هم پیروز شده و موفق می‌شود مار را فریب دهد.
- روباه و بط: روباه، بط به‌ویژه بط ماده را به راحتی فریب می‌دهد و می‌تواند آن را شکار کند.
- روباه و خر: در رویارویی این دو، روباه همیشه پیروز است.
- روباه با حمدونه: مواجهه این دو تنها در داستانی از سندبادنامه است. روباه موفق می‌شود حمدونه را فریب دهد.
- روباه و شیر: روباه در داستان‌ها با دو نوع شیر برخورد دارد. شیری که بیمار است. (نصرالله منشی، ۱۳۸۷: ۳۴۸) روباه وقتی رفتار شیر را می‌بیند، متوجه ناتوانی شیر می‌شود و بدون نگرانی از واکنش شیر به دستور او اهمیتی نمی‌دهد؛ اما وقتی با شیری روبه‌رو می‌شود که قدرتمند است با زیرکی از موقعیت به نفع خود استفاده می‌کند. نمونه این رفتار در حکایتی از فرائدالسلوک دیده می‌شود. دو روباه از دام گریخته‌اند، شیری قدرتمند را می‌بیند اما به تدبیر روباه زرنگ‌تر پیش از شکار شدن به دست شیر با حيله‌ای موفق به فرار می‌شوند. (سجاسی، ۱۳۶۸: ۱۲۱)
- روباه با روباه دیگر: در این همراهی که نمونه آن در بهارستان و در منطق الطیر عطار و فرائدالسلوک وجود دارد، برای اینکه کنش‌های داستانی شکل بگیرد یک روباه از دیگری زرنگ‌تر است. با وجود این که هر دو روباه هستند؛ ولی یکی بر دیگری برتری دارد.

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۲۰۱

نمودار ۱. گفت‌وگوی روباه در مقایسه با شخصیت‌های مقابل

نمودار ۲. کنش‌های روباه در مقایسه با شخصیت‌های مقابل او

جدول ۲. تنوع روباه و شخصیت‌های مقابل

تایید تعامل	نوع فعالیت روباه	تعداد داستان	روباه و شخصیت‌ها
روباه مغلوب می‌شود و نمی‌تواند خروس را شکار کند (مرزبان نامه)	گفتگو	۱	روباه با خروس
پس از دوبار رفتن نزد خر، موفق می‌شود او را بفریبد	کنش گفتگو	۲	روباه با خر

روبایه و شخصیت‌ها	تعداد داستان	نوع فعالیت روبایه	نتیجه تعامل
			(کلیده و دمنه - مثنوی)
روبایه با حمدونه	۱	کنش گفتگو	روبایه حمدونه را فریب می‌دهد (سندبادنامه)
روبایه با شیر	۴	کنش - گفتگو کنش گفتگو	موفق در تقسیم غنایم با عبرت گرفتن از کشته شدن گرگ (مثنوی - فرئادالسلوک) تغذیه روبایه از باقی مانده شکار شیر (بوستان) موفق در حيله و تدبیر برای حفظ جان و تمسخر شیر (فرئادالسلوک)
روبایه با گرگ	۴	کنش - گفتگو	گرگ را به دام می‌اندازد (هزار و یک شب) ناکام ماندن روبایه و دریده شدن توسط گرگ
روبایه با مار	۱	گفتگو	در گفتگو مار را فریب می‌دهد (جوامع الحکایات)
روبایه با بط	۱	کنش - گفتگو	روبایه موفق می‌شود بط را شکار کند (مرزبان نامه)
روبایه با روبایه دیگر	۲	گفتگو کنش - گفتگو	فقط گفتگو است و هدف بیان نمونه نیکو سخن گفتن است. (بهارستان) بیان انتقاد (انوری)
روبایه با بچه‌اش	۱	گفتگو	آموزش تدبیر برای حفظ جان (بهارستان)
روبایه با کلاغ	۱	گفتگو	روبایه مغلوب می‌شود (هزار و یک شب)

۳.۴ روبایه و و دیگر مؤلفه‌های داستان

۱.۳.۴ روبایه و مکان‌های داستانی

در برخی حکایت‌ها مکان رخدادها مشخص است مانند جنگل و بیشه و دشت (۱۸ حکایت)، باغ (۴ حکایت)، در نزدیکی یا در محل زندگی انسان‌ها (۱۰ حکایت) و در برخی دیگر از توصیفات ضمنی و یا سایر حیوانات می‌توان مکان داستان را تشخیص داد. در برخی از حکایت‌هایی که در جنگل و بیشه رخ می‌دهد مانند حکایت روبایه و بط (وراوینی، ۱۳۹۴: ۱۵۱) همچنین حکایت خری که دل و گوش نداشت (نصرالله منشی، ۱۳۸۴: ۳۴۸) و روایت مشابه آن در مثنوی (مولوی، ۱۳۸۸، دفتر پنجم: ۶۳۵)، روبایه فعال‌تر و در دستیابی به هدف خود موفق‌تر است. در حکایت‌هایی که در نزدیکی شهر و محل زندگی انسان‌هاست روبایه منفعل‌تر است و کم‌تر می‌تواند به هدف خود دست یابد یا در مواجهه با خروس (وراوینی، ۱۳۸۷: ۴۴۵) و کلاغ (طسوجی، ۱۳۸۶: ۴۶) نمی‌تواند آنها را فریب دهد و به هدف خود دست یابد. در هر دو مکان

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۲۰۳

داستانی، دخالت انسان وجود دارد. این دخالت هم در محیط دشت و جنگل و هم در نزدیکی محل زندگی انسان است و بر واکنش روباه و سیر داستانی تأثیر گذاشته است.

۲.۳.۴ روباه و زمان در حکایت‌ها

ویژگی اصلی این حکایت‌ها عدم توجه به جزئیاتی مانند زمان است و در برخی از حکایت‌ها با قیدهایی مانند «هرشب»، «دو روز» اشاره مختصری به زمان شده است. مانند حکایت روباه و کفشگر در سندبادنامه:

روباهی هر شب به خانه کفشگری درآمدی و چرم‌پاره‌ها بدزدیدی. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۶۲: ۱۵۳)

«روباه رفت تا آنچه وعده کرده، به انجام رساند. دو روز غایب شد... (وراوینی، ۱۳۹۴: ۱۵۱) برخی از اشاره‌های زمانی قابل حذف است و به سیر روایی لطمه‌ای نمی‌زند اما برخی از اشاره‌های زمانی در سیر روایی و رویدادهای حکایت مؤثر است. مانند حکایت درویش با روباه که درویشی روباهی بی دست و پای را نظاره می‌کند که چگونه زنده است. هر روز خداوند به شیوه‌ای روزی او را می‌رساند:

دگر روز باز ات‌فاقی فتاد که روزی رسان قوت روزش بداد

(سعدی، ۱۳۸۷: ۸۸)

۴.۴ روباه و بازنمایی شخصیت

روباه در حکایت‌ها از نظر ظاهری و ویژگی‌های جسمانی تغییر نمی‌کند اما از نظر شخصیت گاهی روباه در ساحت حیوانی باقی می‌ماند و رفتار غریزی و حیوانی او ابزاری برای بیان نکته تعلیمی است مانند حکایت روباه و درویش در بوستان. (سعدی، ۱۳۸۷: ۸۸) در برخی دیگر از حکایت‌ها این حیوان در نقش‌های اجتماعی تازه بازنمایی می‌شود و تمثیلی از طبقه اجتماعی یا سیاسی است.

۱.۴.۴ تحول روباه از نمود حیوانی به انسانی و نقش‌های روباه

در حکایت‌ها دو نوع برخورد با حیوانات وجود دارد. یک گروه حکایت‌هایی که در آن حیوان‌ها در سطح حیوانی خود در حکایت کاربرد دارند و کنش آنها از نگاه انسان توصیف

می‌شود؛ نمونه این نوع نگاه به حیوان در حکایتی از بوستان سعدی وجود دارد. در این حکایت درویش نظاره‌گر روباهی بی دست و پای است که خداوند برای او روزی می‌رساند. (سعدی، ۱۳۸۷: ۸۸) سعدی رفتار غریزی و طبیعی حیوان را توصیف کرده و نتیجه تمثیلی و اخلاقی از نگاه انسان به حیوان حاصل شده است. گروه دیگر که غالب حکایت‌ها را شامل می‌شود، حیوانات فراتر از سطح حیوانی و به صورت تمثیلی از انسان در حکایت نقش دارند. رویارویی روباه با حیوانات دیگر از جمله کلاغ، گرگ، بط یا شیر... با عواطف و کنش‌های انسانی مانند تفکر و استدلال، سخنوری، انتقام‌جویی صورت گرفته است. در برخی دیگر از حکایت‌ها نقش‌های اجتماعی می‌پذیرد. از جمله این نقش‌ها وزارت، نگهبان امین و نقش مادر است. یکی دیگر از تفاوت‌های روباه در مخزن‌الاسرار در حکایت «سگ صیاد و روباه» است که روباه مانند یک انسان به تمسخر عقیده صیاد می‌پردازد. اگر حکایت‌ها را با توجه به منطقه جغرافیایی آنها مورد توجه قرار دهیم، نظامی در شهر گنجه در مخزن‌الاسرار خود یکی از متفاوت‌ترین نقش‌ها را (نگهبان امانتدار) به روباه نسبت داده است.

در حکایت‌های قرن نهم روباه در نقش «مادر» دیده می‌شود. نقشی که تا پیش از آن برای روباه وجود ندارد. در این دوران «شعر فارسی جنبه نیرومند درباری خود را از دست داد و اشعاری که ذوقی یا عرفانی بود رواج یافت و شعر از قیود خشک درباری رها شد.» (صفا، ۱۳۶۹، ج چهارم: ۳۱۸) این تغییر را می‌توان با انتخاب نقشی اجتماعی و عوامانه برای روباه مرتبط دانست.

جدول ۲. نقش‌های اجتماعی روباه در تقابل با نقش‌های حیوانی

حکایت	کتاب	قرن	ژانر	نقش روباه
روبه و کلاغ	هزار و یک شب	---	عامیانه	شکارچی ناکام
روبه و طبل	کلیله و دمنه	ششم	تعلیمی	حیوانی در پی شکار
روبه وزیر و گرگ حسود	اغراض‌السیاسیه	ششم	تعلیمی	وزیر
روبه و شارستان و کفشگر	سندبادنامه	ششم	عامیانه	دزد چرم
روبه و دکان میوه فروشی	مخزن‌الاسرار	ششم	تعلیمی	نگهبان
روبه در دام	الهی‌نامه	ششم	عرفانی	عارف و آگاه به ارزش دل
بچه روبه و مادرش	روضه الخلد	هشتم	تعلیمی	مادر
بچه روبه و مادرش	بهارستان	نهم	تعلیمی	مادر

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۲۰۵

۲.۴.۴ تفاوت در اهداف روباه در سیر تاریخی

هدف روباه متناسب با نقش‌های انسانی او تغییر می‌کند. در برخی حکایت‌ها هدف او تلاش برای بقاست. مانند حکایتی در بهارستان که خود را از چنگ کفتار نجات می‌دهد. (جامی، ۱۳۷۱: ۱۱۸)؛ هدف دیگر این حیوان تلاش برای کسب منفعت در سایه حیوانی قدرتمندتر است. این تلاش گاه با موفقیت و گاهی با شکست همراه است؛ اما هنگامی که در نقش‌های سیاسی دیده می‌شود هدف او علاوه بر حفظ بقا، حفظ موقعیت اجتماعی یا سیاسی نیز هست. در برخی حکایت‌ها هدف شخصی برای او اهمیت ندارد بلکه منفعت رساندن به دیگری از جمله انسان، هدف اوست.

۳.۴.۴ جنس و جنسیت روباه

جنس مقوله‌ای زیست‌شناختی و ناظر بر تفاوت‌های فیزیولوژیک است و جنسیت برساخته‌ای فرهنگی و اجتماعی است. (تریزا دو لرتیس به نقل از پاینده، ۱۳۹۴: ۱۷۷) در غالب حکایت‌ها اشاره‌ای به جنس روباه نمی‌شود؛ ولی در سه حکایت مؤنث بودن روباه با عنوان و نقش اجتماعی مشخص می‌شود. در حکایت دو روباه از منطق الطیر به ماده بودن روباه اشاره می‌شود

ماده می‌پرسد ز نر، کی رخنه‌جوی ما کجا با هم رسیم، آخر بگویی

(عطار، ۱۳۸۷: ۳۲۲)

در دو حکایت از کتاب‌های سلامان و ابسال و بهارستان جنس روباه به واسطه نقش آن (مادر) مشخص شده است. همان‌گونه که وظیفه یک مادر مراقبت و آموزش به فرزند است، روباه مادر نیز حيله برای مقابله به دشمن و شیوه زندگی را به فرزند می‌آموزد.

«روباہ بچه‌ای با مادر خود گفت: مرا حيله‌ای بیاموز...» (جامی، ۱۳۷۱: ۱۱۶)

گفت با روباه بچه مادرش چون به باغ میوه آمد رهبرش

(جامی، ۱۳۷۶: ۱۵۲)

۴.۴.۴ روباه در ژانر عرفانی

در حکایت‌هایی که در این ژانر قرار می‌گیرد، روباه یا خود به ارزش درونی پی برده است و برای حفظ دل بر رنج از دست دادن اعضای دیگر صبر می‌کند، مانند حکایت الهی‌نامه عطار که روباه رنج از دست دادن اعضا را تحمل می‌کند؛ اما حاضر به از دست دادن دل نمی‌شود:

«به دل می‌گفت با دل نیست کنون باید بکارم حيله‌سازی»

(عطار، ۱۳۸۷: ۲۹۲)

و یا کنش و گفتار او به‌گونه‌ای است که نویسنده و شاعر از آن برای بیان پیام عرفانی موردنظر استفاده می‌کند. از نمونه‌های دیگر می‌توان به حکایت «رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر به شکار» در مثنوی اشاره کرد. (مولوی، ۱۳۸۸، دفتر اول: ۸۷۷) این حکایت پیش از مثنوی در فرائدالسلوک (سجاسی، ۱۳۶۸: ۱۱۶) هم وجود دارد؛ اما با توجه به غلبه گفتمان عرفانی در دوره مولوی و هدف او برای تعلیم اصول عرفانی، او تغییراتی در گفتگوها اعمال کرده از آن برای یک مضمون و نتیجه عرفانی بهره برده است. سعدی نیز در حکایت «درویش و روباه» در بوستان چهره متفاوتی از روباه را توصیف می‌کند: روباه بی‌دست و پایی که خداوند به او روزی مقدرش را می‌رساند. (سعدی، ۱۳۸۷: ۸۸) اما مفهوم اصلی حکایت نقد انفعال آدمی و ترغیب او به تلاش است. این نگرش به دلیل رواج اندیشه تصوف در قرن هفتم و هشتم در شیراز است. «بعضی طریقت‌های صوفیانه با ارائه اسلوبی خاص از معنویت‌گرایی، دنیاگریزی، زهد و رهبانیت را رواج می‌دادند و در مقابل طریقت‌های دیگری نیز بودند که با وجود تأکید بر روح و روان و اشاعه معنویت‌گرایی، گوشه‌گیری و عزلت را رد می‌کردند.» (پیروزان، ۱۳۹۸: ۲۳۵)

۵. نتیجه‌گیری

بازتاب تحولات اجتماعی و تنوع باورها در متون و تحول سبک‌ها موجب تحول در ساختار حکایت‌های حیوانات از جمله ویژگی‌های شخصیت شده است. بررسی روباه در ۳۳ حکایت در هفت قرن نشان می‌دهد این حیوان پرکاربرد در تعامل با سایر حیوانات دیگر مانند خروس، روباه، بط، گرگ، شیر، لاک پشت و ... علاوه بر این که نقشی فعال در تغییر وضعیت و ایجاد دگرگونی در سیر روایی حکایت دارد، با طیفی از ویژگی‌ها و نقش‌های اجتماعی متأثر از گفتمان‌های هر دوره یا خلاقیت راویان حکایت بازتاب یافته است. حکایت‌هایی که بازتابی از ساختار و گفتمان درباری است مانند کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه، فرائدالسلوک، نقش‌هایی مانند

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۲۰۷

دربار و ملازم شاه را بر عهده دارد. در ساختار عرفانی آگاه به ارزش دل است و از گفتگو و کنش او با سایر حیوانات و موقعیت‌ها اصول عرفانی تعلیم داده می‌شود مانند الهی‌نامه و مثنوی؛ در حکایت‌هایی که جامعه عوام را بازتاب می‌دهد این حیوان تمثیلی از افراد یک جامعه است که نمونه آن در هزار و یک شب وجود دارد. در قرن هشتم و نهم روباه نقش مادر را بر عهده دارد. بر این اساس سه گونه روباه درباری، روباه بازیگر نقش‌های عرفانی و روباه نماینده جامعه عوام مشاهده می‌شود. علاوه بر نگرش‌های مسلط در هر دوره خلاقیت راویان را نیز باید در نظر داشت. بر اساس سبک و سلیقه راوی نقش متفاوتی مانند نگهبان امانتدار به روباه اطلاق می‌شود. این حیوان در برخی ویژگی‌ها ثابت است مانند حيله گری که گاه آن را در راستای منفعت طلبی و گاه برای یاری و کمک به شخصیت دیگر به کار می‌برد.

جدول ۳. حکایت‌ها و کارکردهای اصلی آنها

حکایت	نام کتاب	کارکرد اصلی در حکایت‌ها
۱	هزار و یک شب	ستم گرگ به روباه و حيله روباه برای نجات خود و انداختن گرگ به دام انسان
۲	-	تلاش روباه برای دوستی با کلاغ برای یافتن غذا و ناکامی روباه
۳	-	بدعهدی گرگ برای قسمت کردن شکار بین گله روباه و شکایت بردن نزد شیر
۴	انوری	گریختن روباه از بیم جان
۵	کليله و دمنه	طمع روباه به صدای طبل و ناکامی او
۶	-	فریب دادن خری برای درمان شیر، استفاده از قدرت شیر برای شکار خر و ناکام گذاشتن شیر
۷	بیدپای	مشابه حکایت (۵)
۸	سندبادنامه	مجازات شدن روباه به دست کفشگر به دلیل دزدیدن چرم‌های او، خود را به مردن زد و انسان‌ها اعضای او را بریدند.
۹	-	بدگویی گرگ نزد شیر نسبت به روباه وزیر و خنثی شدن حيله گرگ با تدبیر روباه
۱۰	-	جدل سه حیوان برای تقسیم آذوقه
۱۱	-	به دام انداختن حمدونه با حيله و برداشتن طعمه
۱۲	مخزن الاسرار	فریب خوردن روباه نگهبان با حيله «خواب» از سوی دزد

۱۳	سگ و صیاد و روباه	-	تمسخر صیاد به خاطر صبر او بر اندوه از سوی روباه و شکار شدن روباه به دست سگ
۱۴	گرگ و روباه پیر	اسکندرنامه	رهایی روباه پیر از گرگ‌های جوان با حیله و تدبیر
۱۵	دو روباه	منطق الطیر	به دام افتادن دو روباه
۱۶	روباهی که در دام افتاد	الهی‌نامه	به دام افتادن روباه و گریختن برای حفظ دل
۱۷	بط و روباه	مرزبان‌نامه	تلاش روباه برای فریب و شکار بط برای درمان بیماری
۱۸	روباه و خروس	-	تلاش روباه برای فریب خروس و ناکام ماندن روباه
۱۹	مرد بزرگ و مار	جوامع الحکایات	کمک روباه به انسان برای رهایی از مار
۲۰	دو روباه و شیر	فرانداالسلوک	حیله دو روباه برای رهایی از شیر
۲۱	شیر و گرگ و روباه و تقسیم شکار	-	هوشیاری روباه و عبرت گرفتن از رفتار شیر با گرگ و بخشیدن شکار به شیر
۲۲	گرگی که پوستین‌دوزی می‌کرد	-	حیله روباه برای فرار از چنگ گرگ و ناکامی روباه
۲۳	حکایت درویش با روباه	بوستان	درویش شاهد روباهی بی‌دست و پای است که خدا برای او روزی می‌رساند
۲۴	رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر به شکار	مثنوی	مشابه حکایت (۲۱) با نتیجه عرفانی
۲۵	حکایت خرگازر و روباه و شیر	-	مشابه حکایت (۶)
۲۶	روباه و طبل	مجالس سبعه	مشابه حکایت (۵)
۲۷	دو روباه	روضه‌الخلد	به دام افتادن روباه و گفتگوی آنها
۲۸	بچه روباه و مادرش	بهارستان	نصیحت روباه مادر به فرزندش
۲۹	روباه و گرگ	-	عاقبت‌اندیش بودن روباه نسبت به گرگ برای برگشت از مسیر و کم خوردن او از میوه‌های باغ
۳۰	روباه و کفتار	-	جان به در بردن از چنگ کفتار با حیله
۳۱	روباه و پیغام‌رسانی	-	روباه زیرک که جان را ارزشمندتر از سود مالی می‌داند
۳۲	بچه روباه و مادرش	سلامان و ايسال	نصیحت روباه مادر به فرزندش
۳۳	روباه و طبل	انوار سهیلی	مشابه حکایت (۵)

کتاب‌نامه

اسکولز، رابرت (۱۳۸۳)، *درآمدی بر ساختارگرایی*، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: آگاه.

سیر تطور شخصیت روایی روباه در حکایت‌های ... (مهسا شیرانی و دیگران) ۲۰۹

- بارت، رولان (۱۴۰۰)، درآمدی بر تحلیل ساختاری روایت‌ها و کشتی با فرشته، ترجمه محمد راغب. تهران: ققنوس.
- بامشکی، سمیرا و نسیم زحمتکش (۱۳۹۳)، سیر داستان‌های درونه‌ای در ادبیات فارسی تا پایان قرن نهم، مجله کهن نامه پارسی، سال پنجم، شماره چهارم: ص ۲۷ تا ۵۳.
- بخاری، عبدالله (۱۳۶۹)، *داستان‌های بیدپای*، تصحیح پرویز ناتل خانلری و محمد روشن، چ دوم، تهران: خوارزمی.
- پارسانسب، محمد (۱۳۹۴)، *جستارهایی در قصه‌شناسی*، تهران: چشمه.
- پاینده، حسین (۱۳۹۸)، نقد و نظریه ادبی، چ دوم، تهران: سمت.
- پاینده، حسین (۱۳۹۴)، نقد ادبی و دموکراسی، چاپ سوم، تهران: نیلوفر.
- پرینس، جرال (۱۳۹۱)، روایت‌شناسی: شکل و کارکرد روایت، تهران: مینوی خرد.
- پورنامداریان، محمدتقی (۱۳۹۰)، *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*، تهران: علمی فرهنگی.
- پیروزان، هادی (۱۳۹۸)، تاریخ اجتماعی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم، تهران: خاموش.
- تایسن، لیس (۱۳۹۲)، *نقد ادبی و نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه مازیار حسین‌زاده، تهران: نگاه امروز.
- تامس، برانون (۱۴۰۱)، روایت مفاهیم بنیادی و روش‌های تحلیل، ترجمه حسین پاینده، چ سوم. تهران: مروارید
- تقوی، محمد (۱۳۷۵)، *حکایت‌های حیوانات در ادب فارسی*، تهران: روزنه.
- خدیش، پگاه و فریده داوودی مقدم (۱۳۹۹)، *الگوی روایی افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی*، تهران: سمت.
- خوافی، مجد (۱۳۴۵)، *روضه الخلد*، مقدمه و تحقیق از محمود فرخ به کوشش حسین خدیو جم. تهران: زوار.
- زرشناس، زهره (۱۳۷۵)، *داستان سغدی میمون و روباه*، نشریه فرهنگ، ش ۱۷: صص ۳۴۹-۳۵۸.
- سجاسی، اسحاق بن ابراهیم (۱۳۶۸)، *فرائدالسلوک*، تصحیح نورانی وصال و غلامرضا افراسیابی، تهران: پازنگ.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۷)، بوستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چ نهم. ویراست دوم. تهران: خوارزمی.
- سیمپسون، پاول (۱۳۹۸)، سبک‌شناسی، ترجمه نسرین فقیه ملک مرزبان. تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا.
- شوالیه، ژان و آلن گریبان (۱۳۷۹)، *فرهنگ نماد، اساطیر، رویا و رسوم*، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی، تهران: جیحون.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۸)، تاریخ ادبیات در ایران، چ سوم، تهران: فردوسی.

۲۱۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- طسوجی، عبداللطیف (۱۳۸۶)، هزار و یک شب (حکایت دلگشای پرنندگان و حیوانات)، ترجمه ابراهیم اقلیدی، چ پنجم، تهران: مرکز.
- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی بن محمد (۱۳۴۹)، *اغراض السیاسة فی اغراض السیاسة*، به اهتمام و تصحیح جعفر شعار، تهران: دانشگاه تهران.
- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی بن محمد (۱۳۶۲)، *سندباد نامه*، به اهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، تهران: فرزاد.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۹۹)، *الهی‌نامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۸)، *منطق‌الطیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، ویرایش سوم، تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۳)، *بلاغت تصویر*، چ سوم. تهران: سخن.
- فلودرنیک، مونیکا (۱۳۹۹)، *درآمدی بر روایت شناسی*، ترجمه هیوا حسن پور، اصفهان: نشر خاموش.
- کیلی، پل، یان مانفرد و دیگران (۱۴۰۱)، *نقد ادبی با رویکرد روایت شناسی*، ترجمه حسین پاینده، چ دوم. تهران: نیلوفر.
- منشی، نصرالله (۱۳۸۷)، *کلیله و دمنه*، تصحیح مجتبی مینوی و زهرا کشاورز، چ سوم، تهران: بهزاد.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۹)، *مجالس سبعه*، با تصحیح و توضیحات توفیق سبحانی. تهران: کیهان.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۸)، *مثنوی معنوی*، شرح کریم زمانی، تهران: اطلاعات.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۸)، *شرف‌نامه*، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان، چ سوم. تهران: قطره.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹)، *مخزن‌الاسرار*، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان، چ سیزدهم، تهران: قطره.
- واعظ کاشفی، حسین (۱۳۳۶)، *انوار سهیلی*، تهران: امیرکبیر.
- وراوینی، سعدالدین (۱۳۹۴)، *مرزبان‌نامه*، به کوشش خلیل خطیب رهبر، چ سوم تهران: صفی‌علیشاه.